



Methodological foundations of working on the text in teaching the native language

Mukhtabar SANAEVA¹

Navoi State Pedagogical Institute

ARTICLE INFO

Article history:

Received February 2021
Received in revised form
28 February 2022
Accepted 20 March 2022
Available online
15 April 2022

Keywords:

teacher,
student,
texts,
speech competence,
methodological base.

ABSTRACT

In the process of preparing for the creation of texts that are a means of improving the speech competence of secondary general education students, the teacher should prepare exercises that develop the interest and creative thinking of students, presentations on topics that will be used as an additional source for the formation of the text, as well as organized competitions for the group formation of students.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss3/S-pp112-116>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Она тили таълимида матн устида ишлашнинг методологик асослари

АННОТАЦИЯ

Калим сўзлар:

ўқитувчи,
ўқувчи,
матнлар,
нутқий компетентлик,
методологик асос.

Умумий ўрта таълим ўқувчисида нутқий компетентликни янада юксалтирувчи восита саналмиш матнларни яратишга бўлган тайёргарлик жараёнида ўқитувчи томонидан турли хилдаги ўқувчиларнинг қизиқиши ҳамда ижодий тафаккурини ривожлантирувчи машқлар, мавзуга доир тақдимотлар тайёрланиб, матн ҳосил қилишда қўшимча манба тарзида фойдаланилса, ўқувчиларни гуруҳлар асосида шакллантириб, мусобақа ташкил этилиши ўринлидир.

¹ Independent researcher of the Navoi State Pedagogical Institute. Navoi, Uzbekistan. E-mail: Sanoeva20@mail.ru.

Методические основы работы над текстом в обучении родному языку

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

учитель,
ученик,
тексты,
речевая компетентность,
методическая база.

В процессе подготовки к созданию текстов, являющихся средством повышения речевой компетентности учащихся среднего общего образования, учителем должны быть подготовлены упражнения, развивающие интерес и творческое мышление учащихся, презентации по темам, которые будут использованы в качестве дополнительного источника для формирования текста, а также организованы соревнования по групповому формированию учащихся.

Миллий педагогикадаги асосий тамойиллардан бири ёзма нутқни шакллантириш масаласи эди. Жумладан, жадид педагоглари ёзма нутқнинг инсон тафаккурини ўстиришга хизмат қилишини яхши англашган. Шунинг учун мақолалари ҳамда дарсликларида ёзма нутқ кўникмаларини шакллантиришга аҳамият беришган. Ўқувчиларга бериладиган матнлар, уларнинг мазмуни, содда-мураккаблигига алоҳида эътибор қаратишган. Матнларни ўқувчи ёшига қараб саралашни, бу борада бошқа мамлакатлардаги илғор педагогик тажрибаларга таяниш лозимлигини таъкидлашган. Айрим мамлакатларда иншо ёзиш мезонлари ишлаб чиқилгани хусусидаги маълумотларни қайд этишган: "... мушкул иборатлик узун иншолар, албатта, бола зеҳнини очмай, балки фикрини(нг) йўқ бўлишига сабаб бўлур. Билжумла мамолики исломиянинг мактаблариндаги болалар учун энгил суратда иншо тайёрланубдурки, ибтидоийя, рушдийя, эътидодийя мактаб талабаларини(нг) ҳар бирига мувофиқ суратда иншо таълим бериладур". Ёш авлодда ижодий тафаккур ва мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш муҳимдир. Ўқувчининг ўқув материални ўзлаштириши мураккаб жараён бўлиб, тил ҳодисаларини кузата олиш, изланиш, қиёслаш, умумийлик ва алоҳидаликни аниқлаш, фарқларни топиш, тасниф этиш, ҳукм чиқариш, қўллаш билан боғлиқ:

- кузатиш – берилган матн асосида тил ҳодисаларини таҳлил қилиш;
- изланиш – ўйлаш, хотирада тиклаш, сўраш, луғат, қомус, интернет манбаларидан фойдаланиш асосида билимларни бойитиш;
- нарса-ҳодиса моҳиятини қисмлар шарҳи орқали ёритиш – ҳар бир ҳодисани алоҳида-алоҳида шарҳлай олиш;
- қиёслаш – матндаги ҳодисаларни ўзаро таққослай билиш;
- умумийликни аниқлаш – ҳодисаларнинг ўхшаш ва умумий томонларини аниқлаш;
- фарқларни топиш – ҳодисаларнинг бир-биридан фарқли томонларини ажрата билиш;
- тасниф этиш – тизимдаги ҳодисаларни ўхшашлик ва фарқлари асосида гуруҳларга ажратиш;
- ҳукм чиқариш – ҳодисалар тизими ҳақида умумлашма ҳукм, хулоса, қоида чиқара олиш;
- алоҳидаликни аниқлаш – ўрганилган ҳодисаларнинг ёндош воқелик билан муносабатларини аниқлаш;
- қўллаш – ҳодисаларни мустақил равишда ёзма ва оғзаки кўринишда шарҳлаб, ижодий матн туза олиш.

Ижодий тафаккур ва мустақил фикрлашнинг олий кўриниши матн яратишдир. Фикрни ёзма шаклда баён этиш малакаси (тугал фикр ифодаланган матн) мураккаб жараён бўлиб, она тили таълимининг мақсади шу параметрда мужассамлашади. Ўқувчининг она тили таълими жараёнида эгаллаган кўникма ва малакалари у яратган матнда акс этади. Бу параметр бўйича таълим сифатининг натижасини баҳолашда ўқитувчи томонидан ўқувчи эгаллаган қуйидаги кўникмаларнинг даражаси аниқланади:

- а) фикрнинг мантикий изчилликда ифодаланганлиги;
- б) фикрлаш, мавзунинг мураккаблик даражаси (содда, мураккаб, абстракт-конкрет ва ҳоказо);
- в) тавсифнинг мавзуга мувофиқлиги ва мазмуний қиймати;
- г) тавсифда тилнинг ифода воситаларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш даражаси;
- д) имловий (ёзма) саводхонлик сифати.

Кўринадикки, ДТС талабларига кўра ўқувчиларда фикрни ёзма шаклда баён этиш малакасини ҳосил қилиш она тили таълимининг асосий мақсадларидан бири ҳисобланади. Она тили ва адабиёт ўқув фанлари сифатида нутқ имкониятларини бирлаштириб, ўқувчининг фикр ифодалаш малакаларини ривожлантиради. Уни тилимизнинг гўзал оламига олиб киради, нутқни яхшилаш, бойитиш, унга бадий бўёқ бериш, нафосат бағишлашда муҳим аҳамият касб этади.

Она тили таълимида методистлар ва ўқитувчиларнинг ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантириш муаммоларига қизиқиши ортиб бормоқда. Бу замонавий психология ва психоллингвистиканинг бола нутқини ривожлантириш соҳасидаги ютуқлари ва тилни алоқа воситаси сифатида ўқитишни, нутқ фаолиятини фаоллаштиришни, ўқувчиларнинг тил компетенцияси даражасини оширишни назарда тутадиган таълимнинг коммуникатив йўналишини ривожлантириш билан боғлиқ. Шу муносабат билан ёш мактаб ўқувчиларининг таълим жараёнида мулоқот қобилиятларини шакллантириш муҳимлигини таъкидлаш керак, бу эса, ўз навбатида, матнни ўз ичига олади.

Матн нутқни ривожлантиришнинг асосий бирлиги ҳисобланар экан, маълум бир турдаги матнни идрок этиш ва мустақил равишда ишлаб чиқариш қобилиятини шакллантириш машғулотнинг асосий вазифасидир, деб таъкидлаш мумкин. Матн бу ҳамма нарсани бирлаштирадиган тузилиш, асос, яъни тилнинг элементлари, унинг барча бирликлари маълум бир изчил тизимда жойлашувидир. Матнда барча лисоний бирликлар табиий вазиятда тақдим этилади, янги ранг, янги матн ҳосил қилувчи функцияларга эга бўлади.

Лингвистик адабиётлар таҳлили маълумотлари ҳозирги вақтда матн назарияси масалалари анча тўлиқ ишлаб чиқилганлигини кўрсатади. Матн тилшунослар томонидан бир қанча методологик йўналишларда тадқиқ этилган. Жумладан, функционал ва стилистик томондан (Н.С. Валгина, В.В. Виноградов, А.Н. Кожин ва бошқалар.), матн таркибий ва семантик жиҳатдан (Г.А. Золотова, ИМ. Ковтунова, Ю.М. Лотман, Е.А. Реферовская, З.Я. Тураева ва бошқалар.), асосий тоифалари ва хусусиятлари томондан (И.Р. Гальперин, Ю.А. Сорокин ва бошқалар.), лингвистик воситалар ва матн маъносини ифодалаш усуллариининг фаолияти жиҳатидан (М.И. Гореликова, Д.М. Магомедова, Н.М. Шанский ва бошқалар.) ўрганилган.

Услубий тадқиқотлар мактаб ўқувчиларига матнни ўқитишда турли хил ёндашувлар мавжуд эканлигини қайд этади: матн тилшунослиги тушунчалари билан танишишга асосланган баёнотлар яратиш (В.И. Капинос, Т.А. Ладыженская, Л.М. Лосева, Р.Б. Сабаткоев, Л.А. Кучиева ва бошқалар.); матн яратишни ўргатишнинг функционал ва стилистик йўналиши (Л.И. Величко, Т.И. Чижова, Г.Я. Солганик ва ҳоказо.); ўз баёнларини яратиш жараёнида намунавий матндан фойдаланиш (А.Е. Васильева, Е.П. Суворова, Е.С. Антонова, А.Д. Дейкин ва бошқ.). Ушбу соҳалардаги илмий ютуқлар матннинг методологиясини янада ривожлантиришга ёрдам беради.

Она тилини ўқитишнинг асосий мақсади ўқувчиларнинг изчил ёзма баёнотларни яратиш қобилиятини шакллантиришдир. Она тили бўйича ДТС, дастур ва дарсликларнинг таҳлили бир қатор камчиликларни аниқлади. Жумладан, ўқувчилар матн билан амалий тарзда танишадилар. Матнни ўрганиш жараёнида олган назарий маълумотлар мумтоз матнда ўзларининг изчил сўзларини қуриш кўникмаларини муваффақиятли ўзлаштириш учун етарли эмас. Бизнинг фикримизча, матн ҳақидаги назарий маълумотларни ўқитиш тизимига киритиш ва уларни аниқ мисоллар билан ўзлаштириш ўқувчилар томонидан матн яратиш жараёнини ўз-ўзидан тизимли ва онгли равишда ўзгартиришга имкон беради.

Матнни ўқитишда ўқувчилар нутқини ривожлантиришда алоқа воситалари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли ўқувчилар эътиборини турли хил занжирли алоқа турларига, уларнинг функцияларига қаратиш зарур; ўқувчиларни параллел алоқа билан таништириш муҳимдир. Шунингдек, матн ва уни яратишнинг турли воситалари тўғрисида яхлит тушунчани шакллантириш учун ўқувчилар билан тизимли ишлаш керак, бу ўқувчиларнинг изчил оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантиришда амалий аҳамиятга эга бўлади. Мактаб ўқувчилари томонидан олинган матн назарияси билимлари улардан бадиий матнларни ўрганиш жараёнида кенг фойдаланишга имкон яратади: асар шаклини синтаксис даражасида таҳлил қилиш бадиий образ ва муаллиф ғояси ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга ёрдам беради. Шунингдек, керакки, бугунги кунда она тили таълимини ривожлантиришнинг умумий педагогик технологияси табиатшунослик ва аниқ фанлар фанларига нисбатан муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда, матнни ўқитиш жараёнида бадиий ва назарий материални ўзлаштириш йўллари эса, унда улар пухта кўриб чиқишни талаб қилади.

Умумий ўрта таълимда қўлланадиган ёзма нутқ шакллари, асосан, баён, диктант ва иншодан иборат. Баён ва иншода боладан ижодийлик талаб қилинар экан, у фақат бадиийлик нуқтаи назаридан баҳоланади. Мавзулар ҳам, асосан, бадиий услубга мос ҳолда танланади. Маълумки, бадиий матн учун бадиий тафаккур зарур, бадиий тафаккурнинг асосида инсоннинг индивидуал ҳаётий тажрибаси ётади, яъни маълум руҳий ҳолат ҳаётда кузатилган предмет ёки ҳодиса билан ассоциацияланади. Табиийки, профессионал ёзувчи ва мактаб ўқувчисининг ўртасида ёш жиҳатдан ҳам, ҳаётий тажриба жиҳатидан ҳам катта фарқ мавжуд. Ёзувчи қўллаган жумла ва образлар ҳар доим ҳам мактаб ўқувчиси учун тушунарли бўлмаслиги мумкин. Тил таълимидаги бу номутаносиблик ўқувчи тил малакасининг ривожланишига салбий таъсир этади. Натижада, ўқувчи ўз мустақил фикрини, ўз сўзларини баён қилмай, одатда эшитган тайёр жумлалардан фойдаланишга ҳаракат қилади. Шу билан боғлиқ ҳолда ўқувчи ёзишга бўлган

рағбатини йўқотиб қўйиши ёки умуман пайдо қилмаслиги мумкин. Ёзма нутқни ривожлантириш учун танланган машғулоти мавзулари дарс берилаётган вақт учун долзарб ва ўқувчи учун қизиқ бўлиши керак. Шундай мавзу танланиши керакки, ўқувчида ўша мавзу ҳақида фикр билдириш истаги кучли бўлсин. Мазкур масалаларга бўлган қизиқишдан боланинг когнитив ривожланишини таъминлаш учун самарали фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, турли мавзу ва услубдаги матнлар юзасидан ёзма топшириқлар бажариш ўқувчининг ёзма нутқ ҳақидаги билими тасаввурларини кенгайтиради. Бундай топшириқлар матндан маълум коммуникатив вазифада қўлланган сўз ва сўз бирикмаларини топиш, уларнинг нима учун қўлланганлигига изоҳ бериш, матн ичидан матннинг бир бутунлигини таъминлаб туришга хизмат қиладиган воситаларни аниқлаш, матн ва унинг бошқа муаллиф томонидан ёзилган баёнини қийёслаш каби машқлар ёзма нутқнинг чархланишига хизмат қилади.

Матн устида ишлаш она тили машғулотида асосий ўринни эгаллаганлиги сабабли 8-синфнинг бошида “Ижодий матн. Иншо ва унинг турлари” бўлими киритилди. Бу бўлим ўқувчиларнинг 1–7 синфларда матн устида олиб борган ишларини умумлаштириб, уларни юқори синфда, лицей ва коллежларда анча мураккаб иншо устида ишлашга тайёрлайди. Бу бўлим машғулоти дедуктив-индуктив усулда ташкил этилиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. М. Қодиров, Ҳ. Неъматов, М. Абдураимова, Р. Сайфуллаева, Б. Менглиев. Она тили (умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик), Тошкент, 2019.
2. Н. Ғуломова. Она тили ва адабиёт дарсларида таълимнинг инновацион усулларида фойдаланиш (услубий қўлланма), Навоий, 2019, 27-бет.